

УДК 78:271.2(477)«18»

DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.61.2025.347299>

І. А. Нетудихаткін

ORCID: 0009-0001-1353-8200

Національний заповідник «Софія Київська»

I. Netudykhatkin

National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv»

МУЗИЧНИЙ ОСЕРЕДОК

У СОФІЙСЬКОМУ МОНАСТІРІ ЧАСІВ

КИЇВСЬКОГО АРХІЄПІСКОПА/МИТРОПОЛИТА

РАФАЇЛА ЗАБОРОВСЬКОГО (1731–1747)

The Music Centre at the Sophia Monastery During the Time of Kyiv Archbishop/Metropolitan Raphael Zaborovsky (1731–1747)

У статті окреслено історію побутування архієрейського хору Софійського монастиря часів Київського архієпископа/митрополита Рафаїла Заборовського. Досліджено кадровий склад хору, визначено статус співаків у соціальній структурі насельників Софійського монастиря першої половини XVIII ст., проаналізована біографія їх очільника — «регента». Розглянута роль Рафаїла Заборовського у житті хористів, а також здійснена спроба аналізу його особистісного сприйняття музики як явища — як у церковному, так і у світському житті.

Ключові слова: хор, регент, псалмоспівець, митрополит, монастир, лакей, мелос.

The musical centre of the St. Sophia Monastery during the tenure of Archbishop/Metropolitan Raphael Zaborovsky (1731–1747) represents a significant object of research. As a permanent institution within the structure of monastic life, Raphael's choir embodied both the general characteristics of the monastery's way of life and the specific qualities determined by the tastes of the head of the Kyiv Cathedra. While the personnel of the St. Sophia Monastery choir has previously attracted scholarly attention, aspects such as its internal organization, the artistic level and social status of its singers have remained unexplored. Similarly, the question of His Eminence Raphael's personal relationship to music has not been examined. This article analyses unpublished archival materials and visual sources — masterpieces of goldsmithing and icon painting from the 18th century at St. Sophia Cathedral — which bear witness to the musical dimension of St. Sophia's history. The study reveals that the St. Sophia choir consisted of eight singers, supplemented during the summer with four students from the Kyiv-Mohyla Academy. For a period, Ivan Feodoriv served as regent (choirmaster) of

the St. Sophia Monastery choir. Previously, he had sung in the chapel of Count Olexander Ivanovych Rummyantsev, Commander-in-Chief of the Hetmanate Government, and had even gained experience in foreign tours as part of his patron's retinue. The choristers under the regent's direction resided both on the monastery grounds and in the Podil district. They were supported by the Kyiv Cathedra and, in terms of social status, occupied a position comparable to the lackey service of Raphail Zaborovsky. The St. Sophia choir distinguished itself through its superior performance level compared to other Kyiv monastic singing chapels of the period. Notably, the St. Sophia choristers accompanied Raphail during his liturgical services in other Kyiv churches, as though bearing the Sophian «melos» in his wake. Metropolitan Raphail's understanding of music was shaped by the ecclesiastical conception of church singing as a unique form of prayer. However, his personal relationship to «melos» is revealed through the image of the Psalmist David — a saint of particular significance to the Metropolitan. By Raphail Zaborovsky's commission, the image of King David was placed on the Holy Gate in the newly created iconostasis of St. Sophia Cathedral. In the painted temple icon «St. Sophia the Wisdom of God», King David appears as a psalmist, harp in hand. According to the Old Testament, the music David played for King Saul at bedtime was soothing and conducive to sleep. In this context, Raphail understood the role of «melos» in the extra-liturgical life of his flock, considering the playing of noble musical instruments a God-pleasing means of consolation and repose.

Keywords: choir, regent, psalmist, metropolitan, monastery, lackeys, melos.

Музичний осередок при Софійському монастирі був сформований у часи Київського митрополита Петра Могили (1633–1647). Саме він став ініціатором музичної реформи, змістом якої було впровадження західного, багатоголосного пісенспіву в богослужбових практиках Київської митрополії (Кузьминський, І. 2018, с. 12). Відтоді при київських митрополитах, які резидували на теренах Софійського монастиря аж до 1918 р., традиційно був певний «штат», орієнтований на послух, або служіння на ниві «мелосу» — митрополичий хор.

Святитель Рафаїл Заборовський (1676–1747) є одним з найбільш знаних Київських митрополитів часів України-Гетьманщини (Рис. 1). Його біографія, різнопланова діяльність як очільника Київської православної кафедри та навіть «життя» після смерті (чудеса й канонізація) завжди цікавили дослідників (Воронковський, І. 2021, с. 84–89; Нетудихаткін, І. 2023, с. 45–73; Орловський, П. 1908, с. 23–255). Без перебільшення історичною подією для наукової «рафаліади» став нещодавній вихід друком великої монографії авторства доктора історичних наук Василя Ульяновського. Книга «Рафаїл: сюжети і символи життя, діянь, смерті й прославлення» увібрала результати присвячених Святителю Рафаїлу попередніх досліджень професора

Ульяновського — найкращого знавця життєпису владики (Ульяновський, В. 2025, 748 с.). Втім, дослідження, предметом розгляду якого був би саме архієрейський хор Софійського монастиря його часів, на сьогодні бракує.

Актуальну історіографію, дотичну до музичного виміру історії Софійського монастиря доби архіпастирства Рафаїла, можна розділити на три групи: наукові дослідження, які стосуються розпоряджень митрополита щодо музичної сфери; розвідки, у яких побіжно згадуються хористи його «співальні»; студії, які стосуються відомих музичних творів першої половини — середини XVIII ст., що походять з архіву Софійського монастиря.

До першої групи варто віднести розвідки, де згадується роль владики Рафаїла в організації музичної школи у Глухові 1738 р. Тут мали навчатися «київського та партесного співу» до 20 учнів з родин представників духовенства, козаків та міщан — «саміє лутчіє голоси». Серед пріоритетів навчання, окрім постановки голосу, була гра на струнних музичних інструментах — скрипці, гусях та бандурі (Мищик, Ю. 2016, с. 219; Ушкалов, Л. 2017, с. 96–97; Харлампович, К. 1914, с. 824–830). Фундувати музичну школу в Глухові вирішив не Рафаїл Заборовський — це було затверджено в Санкт-Петербурзі та спущено до виконання «згори» (Ульяновський, В. 2025, с. 330). Відповідно, очільник Київської кафедри міг проявитись у цьому питанні радше як сумлінний виконавець.

До першої групи варто віднести розвідки, де згадується роль владики Рафаїла в організації музичної школи у Глухові 1738 р. Тут мали навчатися «київського та партесного співу» до 20 учнів з родин представників духовенства, козаків та міщан — «саміє лутчіє голоси». Серед пріоритетів навчання, окрім постановки голосу, була гра на струнних музичних інструментах — скрипці, гусях та бандурі (Мищик, Ю. 2016, с. 219; Ушкалов, Л. 2017, с. 96–97; Харлампович, К. 1914, с. 824–830). Фундувати музичну школу в Глухові вирішив не Рафаїл Заборовський — це було затверджено в Санкт-Петербурзі та спущено до виконання «згори» (Ульяновський, В. 2025, с. 330). Відповідно, очільник Київської кафедри міг проявитись у цьому питанні радше як сумлінний виконавець.

Цікаво, що через глухівську музичну школу інколи проходили й хористи «співальні» Рафаїла Заборовського. Так випускник Києво-Могилянської академії Яків Мультянський співав у хорі Софійського монастиря до 1735 р., а потім Рафаїл відправив його разом із 12-ма «малолітніми співаками» до при-

Рис. 1. Прижиттєве портретне зображення Рафаїла Заборовського. Григорій Левицький. «Теза на честь Рафаїла Заборовського». Гравюра, 1739 р. (Фрагмент). Національний художній музей України.

дворної капели імператриці Анни Йоанівни у Санкт-Петербурзі (Харламович, К. 1914, с. 825). Важлива згадка про ще одного хориста Софійського монастиря присутня у прижиттєвих записках сучасника митрополита Рафаїла — Паїсія Величковського. Йдеться про Кріскента Красноспівця, який свого часу полишив «співальню» Рафаїла Заборовського і мандрував разом зі Святителем Паїсієм (Величковський, П. 2016, с. 125). Василь Ульяновський розшукав у архівах імена ще п'яти реальних і гіпотетичних хористів Софійського монастиря часів Рафаїла Заборовського. Дослідник проаналізував персональні клопотання хористів на ім'я владики. Серед прохачів були як рядові, чинні хористи — Стефан Думанський (1735–1737 рр.), Данило Козловський (1736–1738 рр.), Григорій Власєв (1735–1737 рр.), Данило Цапівський (1737–1739 рр.), так і кандидат на вступ до капели — Прокіп Андрєєв. Цікаво, що прохання згаданих співаків здебільшого стосувалися переведення на навчання до Києво-Могилянської академії, або поновлення в перерваному навчанні. Василь Ульяновський також згадує імена трьох персон, які становили керівний склад «співальні» — двох «інспекторів хористів» Якова Воленського та Михайла Зуба, які за навчання хористів піснеспівам отримували грубі гроші, а також Івана Вишневецького, який «керував хором» (Ульяновський, В. 2025, с. 327–328).

З хором Софійського монастиря часів Рафаїла Заборовського музикознавці традиційно пов'язують автора декількох концертів першої половини — середини XVIII ст., нотні рукописи яких зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Шуміліна, О. 2008, с. 149–150)¹. Йдеться про Германа Левицького — автора партесних концертів, один з яких він присвятив тодішньому кафедральному писарю Софійського монастиря Тимофію Щербацькому².

Серед наукових робіт останніх років вирізняється присвячена музичній культурі Києво-Могилянської академії стаття дослідника Івана Кузьминського. Молодий, талановитий учений, який героїчно загинув у Великій російсько-українській війні в лавах ЗСУ, згадував про роль Святителя Рафаїла у відправці здібних хористів до придворної імператорської капели в Санкт-Петербурзі, а також справедливо відзначав вагому роль Києво-Могилянської академії в комплектуванні хору Софійського монастиря протягом XVIII ст. (Кузьминський, І. 2018, с. 46–48). Як відомо, Рафаїл Заборовський усіяло підтримував Києво-Могилянську академію, котру в його часи навіть називали «Могило- Заборовською»: зокрема він встановив грошове жалування

¹ Трегубенко Т. М. Українські церковні музичні осередки кінця XVI–XVIII ст.: особливості формування та діяльності. Дис. ... к. і. н. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2019. С. 90.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 312. № 122/118 (IV). Концерти і служби на 8 голосів. Рукопис з лінійними квадратними нотами. XVIII ст. Арк. 2

викладачам академії зі скарбниці кафедрального Софійського монастиря (Ульяновський, В. 2020, с. 296).

Метою цієї розвідки є спроба окреслити кадровий склад та особливості побутування митрополичого хору Софійського монастиря часів Київського архієпископа (з 1743 р. — митрополита) Рафаїла Заборовського (1731–1747). Сучасники називали цей хор «співальнѣй Его Преосвященства», або «пѣвчими Архієрейскими»¹. В статті ми спробуємо виявити не тільки закономірності комплектування «співальні» та режим її роботи, але також поміркуємо про рівень виконавської майстерності хористів Софійського монастиря на загальному тлі київського музичного життя означеної доби. Святитель Рафаїл Заборовський уславився як великий будівничий і меценат. Проте, маючи тонкий смак до архітектури й живопису, на сторінках присвячених йому історичних праць владика Рафаїл поки «мовчить» про своє ставлення до інших муз з гори Гелікон.

Спираючись на аналіз неопублікованих архівних документів з Центрального державного історичного архіву України у м. Київ (ЦДІАК України) та Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), у цій статті ми введемо до наукового обігу декілька досі невідомих імен хористів Софійського монастиря часів Рафаїла Заборовського та з'ясуємо їхню загальну кількість. Також уперше буде проаналізовано біографію очільника «співальні» Рафаїла Заборовського Івана Федоріва, визначено особливості побутування та професійної діяльності хору Софійського монастиря першої половини XVIII ст. та оцінено його фаховий рівень. Насамкінець, ми вперше спробуємо дати відповідь на запитання: а як особисто Рафаїл сприймав музику як явище?

Кадровий склад капели Софійського монастиря

Важливу інформацію про кадровий склад «співальні» містить реєстр грошового забезпечення хористів Софійського монастиря за 1736–1740 рр.² Повна назва документа красномовна: «Реєстръ сколько в какомъ мѣсяцѣ розійшлося денегъ на мясо пѣвчымъ которіе вмонастыры и которіе пришлы із школъ на вакаціе в спѣвалню»³. Вже в самій назві реєстру закладено ідею комплектувати хор на сезонних засадах. Як бачимо, більшу частину року «спѣвалня» виконувала свої функції штатом, закріпленим за монастирем — «пѣвчымъ которіе вмонастыры». Проте на канікулах у Київській академії (т. зв. «вакацій») капелу Софійського монасти-

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 127. Оп. 136. Спр. 89. По доношенію Києво-Софійского монастыря певчого Дмитрия Кондратовича о принятии его к митрополиту за келейного. 13.10.1740. Арк. 2; ЦДІАК України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1. Книга записи прихода и расхода денежных сумм монастыря. 1737–1738. Арк. 12.

² ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 132. Спр. 5. Реєстр сколько вышло для певчих Его Высокопреосвященства в расход денег. 15.08.1736. 11 арк.

³ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 132. Спр. 5. Реєстр сколько вышло для певчих Его Высокопреосвященства в расход денег. 15.08.1736. Арк. 1.

ря підсилювали співаки з кола спудеїв, які *«пришли із школь на вакаціє»* (Ульяновський, В. 2020, с. 296).

Реєстр *«денегъ на мясо пѣвчымъ»* розпочали вести 15 серпня 1736 р. У дні, які не припадали на один із чотирьох річних постів (Великий, Петрівський, Успенський і Різдвяний) гроші *«на мясо»* хористам видавали щодня: крі середі та п'ятниці — пісних днів тижня. Загалом, виплати коливалися від 8 коп. до 1 «гривеника» (дрібна срібна монета номіналом у 10 коп.) та 5 коп. зверху. Прикметно, що протягом серпня — першої половини вересня 1736 р. виплати *«на мясо»* були найбільші — не опускалися нижче від «гривеника». Все тому, що тоді в складі «співальні» перебували на утриманні не тільки штатні співаки, але й спудеї Києво-Могилянської академії. На це вказує запис у реєстрі від 16 вересня 1736 р.: *«одійшли на Подоль в дворець которіє в школа(x) учаться и приказа(л) ...о(т)ць архидіаконъ особно дава(т) денгы на мясо і на прочіє спотребности остьмъ что в монастръ пѣвчы приказал давать в неделніє дны по деся(т) копѣекъ а в простыя по остьмъ копѣекъ»*¹. Як бачимо, після повернення спудеїв на Поділ у складі «співальні» Софійського монастиря лишалися 8 штатних хористів. Їхній «гонорар» опускався до 8 коп. на день. Наступного року поповнили «співальню» в липні — 14 липня 1737 р., коли *«на вакації»* до капели Софійського монастиря прийшли *«4 малчики котори в школа(x) учаться»*². 1738 р. спудеї з Подолу підсилили «співальню» так само в липні — 18 липня 1738 р.³ В обох випадках до навчання вони поверталися у вересні, коли в Києво-Могилянській академії традиційно розпочинався новий навчальний рік (Хижняк, З. 1970, с. 115). Проте 1739 р. в реєстрі не зазначено, що «співальня» Рафаїла Заборовського була поповнена спудеями Києво-Могилянської академії. З чим пов'язаний такий відхід від усталеної практики, сказати важко. Ризикнемо припустити, що це він був обумовлений форс-мажорними обставинами.

1730–1740 рр. були періодом, коли державні органи влади почали вдаватися до жорстких засобів у боротьбі з поширенням епідемій. Василь Ульяновський з'ясував, що протягом 1739–1740 рр. Рафаїл Заборовський отримував розпорядження різних рівнів (аж до царського указу), які зобов'язували його дотримуватися карантинних заходів у єпархії — в першу чергу стосовно поховання померлих. *«Схоже 1739–1740 рр. були найтяжчим часом щодо епідемічної небезпеки за управління Рафаїлом Заборовським Київською кафедрою»*, — резюмує дослідник (Ульяновський, В. 2025, с. 463–464). Якої хвороби боялися в Києві? Безперечно, бубонної чуми. Велика чума 1738–

¹ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 132. Спр. 5. Реєстр сколько вышло для певчих Его Высокопреосвященства в расход денег. 15.08.1736. Арк. 1 зв.

² ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 132. Спр. 5. Реєстр сколько вышло для певчих Его Высокопреосвященства в расход денег. 15.08.1736. Арк. 3.

³ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 132. Спр. 5. Реєстр сколько вышло для певчих Его Высокопреосвященства в расход денег. 15.08.1736. Арк. 6.

1740 рр. пройшла південно-східною Європою й зачепила українські землі. В ході російсько-турецької війни (1735–1739) під час штурму фортеці Очаків у таборі турецьких військ спалахнула чума: у 1738–1740 рр. епідемія охопила терени від Дунаю до Дону (Шпитальов, Г. 2011, с. 26–27). Отже, можливо припустити, що Софійський монастир 1739 р. намагався «зачинитися» принаймні в кадровому плані — спудеї-хористи з Подолу до кафедрального собору цього року не прибули через карантин.

Утім, загалом можемо говорити про зміну кадрового складу «співальні» Софійського монастиря в часи архієпископа/митрополита Рафаїла та певну сезонну «аритмію» в її діяльності. Більшу частину року до її складу входили 8 штатних співаків, а з липня по вересень «співальня» поповнювалася декількома спудеями, які були на канікулах.

Існують натяки на те, що Софійський монастир підтримував спудеїв, які були «сезонним» підсиленням «співальні», весь рік. На це вказує прибутково-витратна книга Софійського монастиря часів Рафаїла Заборовського. Так, 23 жовтня 1737 р. шафар кафедральний, ієромонах Пахомій заплатив 40 коп. «за *направу оконъ въ пѣвчихъ на Подолъ и за 4 оконъ новіє*»¹. А 11 грудня 1737 р. для них коштом Софійського монастиря побудували туалет вартістю 80 коп.: «*дано за новоздѣланъ афедрон в(ь) пѣвчихъ на Подолъ*»². Ці гроші було виділено зі скарбниці Софійського монастиря.

На існування сталого штату «співальні» Рафаїла Заборовського в складі саме 8 хористів опосередковано натякає історія найвідомішого музичного твору, пов'язаного з Софійським монастирем часів Рафаїла Заборовського. У 1970-ті рр. вчені звернули увагу на 8 нотних рукописних книг XVIII ст., що зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Комарова, І. 1971, с. 2). Вони походять з бібліотеки Софійського монастиря. Четверта нотна книга містить церковну «Службу на 8 голосів» (серед іншого — «Херувимську пісню») та має авторське позначення — «*Грицькова*»³. Відомий дослідник життєпису «українського Сократа» Леонід Махновець вважав, що «Службу на 8 голосів» для Софійського собору Сковорода міг написати у 1744–1745 рр., під час другого етапу навчання в Києво-Могилянській академії (Махновець, Л. 1972, с. 110). Літературознавець Леонід Ушкалов також допускав, що автором цієї служби міг бути Григорій Сковорода (Ушкалов, Л. 2017, с. 113). В ідеї авторства Григорія Сковороди є як прихильники, так і критики. Втім, у контексті нашого дослідження важливим є саме

¹ ЦДІАК України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1. Книга записи прихода и расхода денежных сумм монастыря. 1737–1738. Арк. 31.

² ЦДІАК України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1. Книга записи прихода и расхода денежных сумм монастыря. 1737–1738. Арк. 38.

³ ІР НБУВ. Ф. 312. № 122/118 І с. Концерти і служби на 8-м голосів, рукопис з лінійними квадратними нотами. XVIII ст. Арк. 10–14.

написання цього музичного твору для виконання у Софійському монастирі на 8 «голосів». Це корелюється з усталеним штатом «співальні» Рафаїла Заборовського.

**Місце хористів у соціальній ієрархії насельників
Софійського монастиря**

Як відомо, кафедральний монастир характеризували престижність, але разом із тим мінливість чернечого складу (Ульяновський, В. 2025, с. 351–352). Софійська обитель у XVIII ст. була осередком, куди відбирали кандидатів на постриг і де готували кадровий потенціал для управління всією митрополією (Яременко, М. 2007, с. 93–95). Але в часи Київського архієпископа/митрополита Рафаїла Заборовського (1731–1747) за мурами Софійського монастиря жили не тільки ченці. Відповідно до присяжного списку спадкоємцю престолу Російської імперії Петру Федоровичу 1742 р. у Києво-Софійському монастирі значився архієпископ та 298 його підлеглих — ченців, представників білого духовенства і світських осіб (Владимирский-Буданов, М. 1888, с. 2). Остання категорія була вельми строкатою. На монастирському подвір'ї в окремих келіях мешкали канцеляристи Київської духовної консисторії¹. За митрополита Рафаїла їх було 12–15 персон (Прокоп'юк, О. 2006, с. 149). Господарством владики у спорудженому в 1730-ті рр. мурованому двоповерховому палаці опікувався дворецький Мануїл Левицький (Добрынин, Г. 1871, с. 268–269). Йому підпорядковувалася лакейська служба, де працювали світські службовці, серед яких були навіть охрещені турки («турчанины»)². Штатні хористи «співальні» так само мешкали на подвір'ї Софійського монастиря. На це вказує вже згадана прибутково-витратна книга. Так, восени 1737 р. шафар кафедральний, ієромонах Пахомій заплатив 90 коп. за невеличкий ремонт у келії хористів на подвір'ї Святої Софії — «направу оконъ пѣвческихъ в(ъ) М(о)н(ас)тиру», «о(б)мазаня келіи пѣвческой», а також «направу печи»³.

Про соціальний статус хористів у ієрархії насельників кафедрального монастиря можемо зробити висновок, спираючись на аналіз тієї самої прибутково-витратної книги. З нагоди свята Великодня, яке 1737 р. припало на 10 квітня, Рафаїл Заборовський вирішив обдарувати всіх працюючих при Софійському монастирі світських службовців грошима — велів роздати 4 руб. 60 коп. Прикметно, що з цих грошей «пѣвчимъ Архієрейскимъ» видали 1 руб. «праздничного». Ще 1 руб. отримали «лакеи Его Преосвященства», а решту (2 руб. 60 коп.) розподілили між конюхами, ремісниками,

¹ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 591. Дело о ссылке иеродиякона Киево-Софийского монастыря Трифона на работы в Мгарский монастырь за развратную жизнь. 1742. Арк. 8.

² ЦДІАК України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1. Книга записи прихода и расхода денежных сумм монастыря. 1737–1738. Арк. 26 зв, 33 зв.

³ ЦДІАК України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1. Книга записи прихода и расхода денежных сумм монастыря. 1737–1738. Арк. 28, 32–32 зв.

кухарями, пекарями, сторожами, водоносами, стельмахами та цегельниками¹. Ймовірно, саме близькість до архіпастиря робила «співаків архієрейських» поважною соціальною групою в загальній структурі монастирського життя. Сума грошової винагороди ніби натякає на подібність статусу хористів Святої Софії до становища лакеїв київського архієпископа — світських службовців, які мали забезпечити функціонування Митрополичого палацу на подвір'ї Святої Софії. Серед іншого вони забезпечували відповідні умови побутового життя архієпископа та прийоми його поважних гостей. У середині XVIII ст. за працю дворецький і лакеї київського архіпастиря отримували грошове утримання у діапазоні від 20 до 40 руб. на рік та мали достойне матеріальне забезпечення (одяг, харчі). Це були молоді люди, соціальна стратегія яких полягала у сподіванні на священницьке місце завдяки близькості до очільника Київської кафедри (Нетудихаткін, І. 2015, с. 176–179).

Прикметно, що між «співальнею» Рафаїла Заборовського та його лакейською службою навіть існував певний «обмін кадрами». 13 жовтня 1740 р. хорист Софійського монастиря Дмитрій Кондратович звернувся до Рафаїла Заборовського з показовим проханням. Він зазначив, що минулого 1739 р. був прийнятий «в спѣвальню вашего Преосвященства», у якій служив «в числѣ спѣвако́въ». Утім, зараз, «немогучи в званіи пѣвческомъ бо́льшь служить», Кондратович бажав прислужитися архипастереві «в званіи лакеискомъ»². На причини, які спонукали Дмитрія перейти зі «співальні» до лакейської служби, «натякає» клопотання його колеги — хориста Леонтія Случинського. У травні 1742 р. Леонтій написав на ім'я Рафаїла Заборовського «поко(р)нѣйшое доношеніе» з проханням звільнитися зі співальні через втрату голосу: «обретаю(с)я я нижайшій при спѣвальнѣ вашего Преосвященства в званіи пѣвческомъ а ни(н)гъ в(ъ) оной вашего Преосвященства спѣвальнѣ/: понежа на оноє мѣсто вужє и тенори(с)ти имѣются./ хощу вовся приуво́лнителномъ Вашего Преос(в)щенства»³. Як бачимо, Леонтій втратив голос. Вочевидь, він був тенором.

Втрата голосу була поширеною причиною для того, аби полишити церковний хор. Пізніші інструкції щодо набору співаків до хору київських митрополитів навіть обумовлювали певні вікові та суто фізіологічні критерії для кандидатів. Так, 1793 р. реєнт архієрейського хору Святої Софії ієромонах Гавриїл просив Київського митрополита Самуїла Миславського надіслати високі розпорядження в усі духовні правління щодо розшуку («поиска-нию») дітей церковнослужителів, які мають здібності до пісенспівів. У його

¹ ЦДІАК України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1. Книга записи прихода и расхода денежных сумм монастыря. 1737–1738. Арк. 12.

² ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 136. Спр. 89. По доношенію Киево-Софійского монастыря певчего Дмитрия Кондратовича о принятии его к митрополиту за келейного. 13.10.1740. Арк. 2.

³ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020 (Т. 1). Спр. 928. Прошение певчего архиерейского хора Леонтія Случинского об увольнении от службы. 1744. Арк. 1.

клопотанні містилася вельми показова вимога до кандидатів — альти й дисканти мали бути юні («не вышедшие из лѣтъ способныхъ къ певческой должности»), а басиста й тенорів розшукували виключно неодружених¹. Втім, часу не спинити — хористи виростали. Дзвінки дитячі голоси дискантів і альтистів з часом ламалися. Прикметно, що головною причиною «звільнення» півчих з придворної капели у Санкт-Петербурзі, де свого часу співав Григорій Сковорода, теж була саме втрата голосу. «З цієї причини щорічно щонайменше 10 півчих (переважно «малих») покидало хор», — відзначає дослідниця Людмила Посохова (Посохова, Л. 2014, с. 117). Дорослі тенори й басисти мали свої причини залишати митрополичий хор Святої Софії. Ймовірно, їхня близькість до очільника Київської митрополії так само давала шанс улаштувати майбутнє — отримати священницьке місце та власну парафію.

Український поет кінця XVII — першої половини XVIII ст. Климентій Зіновійв у вірші «Про партеси і про тих, хто вчать їх» влучно зазначав:

*«І партесників хвалить подоба по праву, —
компонують голоси Господу на славу...»*

*При володарях значних служать співаками, тож під час
людьми стають, а не простаками...»* (Зіновійв, К. 2009, с. 214).

Рівень виконавської майстерності «співальні» Рафаїла Заборовського «Пъвчие Архієрейскіє» Софійського монастиря були лише одним із церковних хорів у Києві першої половини XVIII ст. Пізніше між монастирськими й цеховими (ремісничими) хорами міста навіть існувала жорстка професійна конкуренція. Це віддзеркалилося в одному з епізодів комедії Івана Нечуй-Левицького «На Кожум'яках» (1875). Ідеться про своєрідну «битву хорів» у другій дії п'єси, коли два шведські співочі колективи, сидячи на горах Киселівці й Старгородській, переспівувались та сперечалися: чий хор найкращий у Києві? Під час суперечки, що закінчилася бійкою, серед кандидатів на першість звучали «митрополичий», «архієрейський», «семінарський», «бурсацький» та «братський» хори. Ну а хором, з якого глузували всі співаки-шевці, був хор Флорівського монастиря. «У Флоровських черниць багато кращі баси, ніж у вас!» — кепкували хористи з конкурентів (Нечуй-Левицький, І. 1875, с. 31).

Саме з Вознесенсько-Флорівським монастирем пов'язаний невеличкий епізод, який «натякає» на загальний високий рівень «співальні» Рафаїла Заборовського в контексті інших церковних хорів Києва. Цей монастир вважався найбагатшою жіночою обителлю Києва. Втім, після смерті ігумені Марії-Магдалени Мокієвської († 1737), яка керувала обителлю понад чверть століт-

¹ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 187. Спр. 50. По докладу кафедрального казначая ієромонаха Варлаама с представлением указа Духовным Правлиням о высылке священно и церковнослужительских детей по способности в вакантную Митрополитанскую музыку. 1793. Арк. 1.

тя, та обранням новою настоятелькою її доньки Памфілії, Вознесенсько-Флорівський монастир розривали внутрішні чвари. Серед насельниць монастиря сформувалася потужна опозиція до ігумені Памфілії. Її очолили три стариці: колишня ігуменя Глухівського монастиря Фотинія, намісниця Вознесенсько-Флорівського монастиря Антонія й авторитетна стариця обители, яка прийшла в монастир ще у часи Марії Магдалени Мазепини, Анастасія Перевеська. За словами Памфілії, вони *«и сами востаютъ и другихъ поущаютъ стараючися о о(т)ставки еє о(т)ігузмчнійства»*¹. Рафаїл Заборовський був змушений відсторонити Памфілію від ігуменства 1739 р., але взяв її під особисту опіку — *«в високою Его Прѣосвященства протекцію»*². Памфілія доживала віку в рідному Вознесенсько-Флорівському монастирі й щедро віддячила владиці — заповіла Рафаїлові особисті статки. Як виявилось пізніше, це була астрономічна сума — сотні золотих червінців і срібних талерів, а також понад 3 000 руб.³ Для того, аби уявити обсяги цієї суми, зазначимо, що вартість коня на той час була 8 руб., бика — 5 руб., корови — 4 руб., а вівцю чи козу можна було придбати в Києві за 50 коп.⁴

Памфілія померла на початку 1742 р. Одразу після її смерті Київська духовна консисторія розпочала слідство з приводу заповіданих Рафаїлу грошей спочилої, частину з яких намагалися викрасти її келійниці. Серед іншого, служниця Памфілії Варка розповіла, що *«по погребенію покойной Памфилии тую фляшу (з грошима. — Авт.) ночью генваря 31 чи(с)ла»* вкопала в келії спочилої й переховала⁵. На наш погляд, похорон Памфілії міг відбутися саме 31 січня 1742 р.

Інформація про обставини поховання Памфілії та натяки на місце її вічного спочинку містяться у вельми цікавому розпорядженні Рафаїла Заборовського від 12 лютого 1742 р. Отримавши скарби родини Мокієвських, архієпископ розпорядився передати їх на окремі потреби, а також буквально роздати. Зокрема 1000 руб. він передав у Вознесенсько-Флорівський монастир, 600 руб. виділив на розбудову Софійського монастиря (на *«каменную Катедрального мн(с)тря ограду»*). Ще 1000 руб. Рафаїл звелів розподілити між київськими монастирями, церквами, скитками та роздати окремим персонам і категоріям населення

¹ ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 135. Спр. 44. Справа за повідомленням намісника Києво-Михайлівського монастиря ієромонаха Гервасія про перевірки сум намісницею Києво-Флорівського Вознесенського жіночого монастиря без відома начальства. 1739. Арк. 30 зв.

² ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 135. Спр. 44. Справа за повідомленням намісника Києво-Михайлівського монастиря ієромонаха Гервасія про перевірки сум намісницею Києво-Флорівського Вознесенського жіночого монастиря без відома начальства. 1739. Арк. 34 зв.

³ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1076. Спр. 54. Дело о присвоении игуменьями Киево-Вознесенского монастыря Марией и Панфилией монастырских денег. 1742. Арк. 34 зв. — 35.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1076. Спр. 54. Дело о присвоении игуменьями Киево-Вознесенского монастыря Марией и Панфилией монастырских денег. 1742. Арк. 88.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1076. Спр. 54. Дело о присвоении игуменьями Киево-Вознесенского монастыря Марией и Панфилией монастырских денег. 1742. Арк. 11 зв.

у межах всього Києва¹. Так Рафаїл прагнув забезпечити загальнокиївське поминання спочилої Памфілії Мокієвської.

Відповідно до розпорядження Рафаїла Заборовського від 12 лютого 1742 р. винагорода одержали всі священнослужителі, які брали участь у її похованні (ймовірно, 31 січня 1741 р.) та панахиді на 9-й день (до 12 лютого 1742 р.). Окремо була прописана винагорода для всіх, хто братиме участь у панахидах по Памфілії на 20-й та 40-й день — у майбутньому. Прикметно, що архієпископ також виплатив борги колишньої ігумені й дуже спішив роздати її гроші до 40-го дня з дати смерті². Рафаїл сприймав Памфілію за духовну доньку й хотів, щоб усі зобов'язання, які вона взяла за земного життя, були виконані до зустрічі з Господом.

Місце поховання Памфілії Мокієвської вважається невідомим. На наш погляд, вона була похована саме у Вознесенсько-Флорівському монастирі. На це натякає залученість на похованні та панахидах різних хорів, винагорода яким була окремо прописана в розпорядженні Рафаїла Заборовського від 12 лютого 1742 р. На похорон Памфілії прибули всі архимандрити й ігумени київських монастирів. Службу правив сам Рафаїл Заборовський, тому співав його власний хор: 2 руб. виплатили «п'явчимъ Преосвященнаго Архієрея Бжїа»³. На скромній панахиді на 9-й день співали вже не хористи київського архієпископа, а хор Вознесенсько-Флорівського монастиря. Рафаїл, якого на панахиді не було, велів заплатити їм 3 руб. зі спадку Памфілії: «в дев'ятий день при служеніи литур(р)гїи панніхиду отпраившимъ... клирошанамъ флоровскимъ»⁴. Так само «клирошане флоровские» мали співати на камерній панахиді на 20-й день по смерті Памфілії, коли Рафаїл приїжджати не планував⁵. Вважаємо, що залучення місцевого хору Вознесенсько-Флорівського монастиря є свідченням поховання Памфілії саме на його теренах. Велюдну панахиду на 40-й день Рафаїл Заборовський волів знову звершити особисто: винагорода «клирошанамъ флоровскимъ» перебдчена не була⁶. На наш погляд, він знову планував привезти до Вознесенсько-Флорівського монастиря власний хор із Софійського монастиря.

Те, що Заборовський возив із собою на Поділ «співальню» з Софійського монастиря, є вельми показовим. По-перше, це був вияв поваги до спочи-

¹ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1076. Спр. 54. Дело о присвоении игуменьями Киево-Вознесенского монастыря Марией и Панфилией монастырских денег. 1742. Арк. 31–33 зв.

² ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1076. Спр. 54. Дело о присвоении игуменьями Киево-Вознесенского монастыря Марией и Панфилией монастырских денег. 1742. Арк. 31–33.

³ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1076. Спр. 54. Дело о присвоении игуменьями Киево-Вознесенского монастыря Марией и Панфилией монастырских денег. 1742. Арк. 31 зв.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1076. Спр. 54. Дело о присвоении игуменьями Киево-Вознесенского монастыря Марией и Панфилией монастырских денег. 1742. Арк. 31–32 зв.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1076. Спр. 54. Дело о присвоении игуменьями Киево-Вознесенского монастыря Марией и Панфилией монастырских денег. 1742. Арк. 32.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1076. Спр. 54. Дело о присвоении игуменьями Киево-Вознесенского монастыря Марией и Панфилией монастырских денег. 1742. Арк. 32.

лої й певний емоційний маркер того, що Рафаїл сприймав цю історію як особисту. А, по-друге, на думку Рафаїла, рівень хору жіночої обителі на Подолі не відповідав вимогам до служби, яку мав очолити особисто він. Вважаємо, що на користь цієї тези свідчить звернення нової ігумені Вознесенсько-Флорівського монастиря Олени де Жанті до Рафаїла Заборовського вже наступного року. 1743 р. ігуменя просила архієпископа *«ради исправлення моленія»* дозволити постриг нових черниць: восьми вдів від 41 до 60 років, а також 14 *«девиц»* від 25 до 50 років¹. Мотивом її клопотання була саме нагальна потреба покращити церковний спів: *«потреба в чителника(х) и крилошана(х) ... инніебо застарые и немощь, а инніе исприроднаго неудо(б)ства пгть и читать несмагаю(т) и читбы Церквь Божіей красится тгьмь самимь слушателемь церемоніи невнятно и некрасно быть являється, а мирскіе девицы хотия к пгнію и чтенію удобніе суть, еднак ихь ко все(з)дашному церковному послушанію принужда(т) неповадно. Того ради вси монасти(р) беть челомь Вашему Преосвященству, и просить коихь лучши(х) девиць удо(б)нйши(х) до пгнія и чтенія нгсколко да повели(т) Ваше Преосвященство іноческимь облещи чиномь, дабы они образ монашес(т)ва пожеланію своему к церковному пгнію и чтенію трудь імгти тццалися»*². Отже, Рафаїл Заборовський був буквально «начуваний» у проблемах Вознесенсько-Флорівської обителі з церковним хором. Саме тому його резолюція на клопотання ігумені була схвальною. Владика дозволив постригти *«в мантію»* всіх послушниць, *«коимь імгь(т)ся о(т) роду лгть тридеся(т)»*, але послушницям 28-річного віку велів лише *«дать рософорь»*³.

Як бачимо, обставини поховання Памфілії Мокієвської засвідчують, що «співальня» Рафаїла Заборовського їздила за архіпастирем. Чи тільки в межах Києва й у випадку важливих подій? — це питання лишається відкритим.

Загалом, переміщення, подорожі Заборовського на далекі відстані, а також його особистий контроль за справами в єпархії (з 1743 р. — митрополії) поки зовсім не досліджені. Втім, маємо цікаві відомості про формальний бік мандрівок святителя Рафаїла — його транспортні засоби й дорожній намет. У Національному історичному музеї України зберігається карета типу «купе», яку подарувала митрополиту Рафаїлу (Заборовському) імператриця Єлизавета Петрівна під час її візиту до Києва у вересні 1744 р. У прибутково-витратній книзі Софійського монастиря за 1737–1738 рр. згадані два транспорт-

¹ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 138. Спр. 11. Справа за повідомленням ігумені Києво-Флорівського Вознесенського жіночого монастиря Олени про постриг у чернецтво послушниць Києво-Флорівського Вознесенського жіночого монастиря. 11.02.1743. Арк. 2–2 зв.

² ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 138. Спр. 11. Справа за повідомленням ігумені Києво-Флорівського Вознесенського жіночого монастиря Олени про постриг у чернецтво послушниць Києво-Флорівського Вознесенського жіночого монастиря. 11.02.1743. Арк. 1.

³ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 138. Спр. 11. Справа за повідомленням ігумені Києво-Флорівського Вознесенського жіночого монастиря Олени про постриг у чернецтво послушниць Києво-Флорівського Вознесенського жіночого монастиря. 11.02.1743. Арк. 1 зв.

них засоби, один з яких навіть виготовили у Києві. Так, у першій половині 1737 р. для Рафаїла зробили «колясю» — карету закритого типу з вікнами. Того самого року для нього оздобили позолотою «полукаретокъ французской» — екіпаж без даху (можливо, привезений із Франції). Цікавим епізодом, який також пов'язаним із організацією подорожей архієпископа Рафаїла, є історія виготовлення для нього дорожнього намету («полатки»). В травні 1737 р. «полатку» для Заборовського пошив «кравецъ» Яким за 10 руб. Показовим є час виготовлення дорожнього намету — саме напередодні літа, коли з легкістю та комфортом можна було зупинитись у полі просто неба під час далеких мандрів. Як відомо, подорожував архієпископ Рафаїл не сам, а в супроводі численного почту, до якого входили лакеї-гайдуки (Нетудихаткін, І. 2015, с. 277–279).

Певний натяк на те, що в окремих випадках у далеких мандрівках Рафаїла Заборовського могли супроводжувати хористи, міститься в згаданому реєстрі виплат «на мясо» для його «співальні». Цей документ охоплює серпень 1736 р. — січень 1740 р. — досить довго. В реєстрі є часові проміжки, коли витрат «на мясо» хористам не було. Втім, майже всі вони точно збігаються з датами початку та кінця чотирьох головних у році постів. Так, «співальня» Рафаїла Заборовського тримала Великий піст перед Великodem: 1737 р. — з 14 березня до 9 квітня; 1738 р. — з 6 лютого до 1 квітня; 1739 р. — з 26 лютого до 21 квітня¹. М'ясо хористам не купували в дні Петровського посту: 1737 р. — з 6 червня до 29 червня; 1738 р. — з 29 травня до 28 червня; 1739 р. — з 18 червня до 28 червня². Співаки постували в Успенський піст — з 1 до 15/16 серпня, а також не вживали м'яса у Різдва́ний піст — з 14/15 листопада до 24 грудня³. Втім, у реєстрі чомусь не зазначені витрати на купівлю м'яса для хористів з 20 вересня по 17 жовтня 1737 р. У цей час посту не було, але хористи на цілий місяць «зникли» з Софійського монастиря. Не виключено, що саме тоді Рафаїл Заборовський міг вирушити в далеку поїздку, взявши «співальню» з собою. Саме до теплої пори року 1737 р. підготували транспортний засіб і дорожній намет для владики.

Повертаючись до теми професійного рівня хористів «співальні», варто згадати про ще один потенційно інформативний напрямок роздумів — персоналію очільника («рєзента»). 1742 р. «співальню» очолив Іван Феодорів. Інформація про нього збереглась у короткій «сказке», яку Іван подав митрополитові Рафаїлу 1743 р. Феодорів зазначив, що на той момент він уже очолював

¹ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 132. Спр. 5. Реєстр скілько вийшло для певчих Его Высокопреосвященства в расход денег. 15.08.1736. Арк. 2 зв., 5, 8.

² ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 132. Спр. 5. Реєстр скілько вийшло для певчих Его Высокопреосвященства в расход денег. 15.08.1736. Арк. 3, 5 зв., 9 зв.

³ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 132. Спр. 5. Реєстр скілько вийшло для певчих Его Высокопреосвященства в расход денег. 15.08.1736. Арк. 1 зв. — 2, 3 зв., 4 зв., 6, 7, 9 зв., 10 зв.

«співально» митрополита — перебував «в званні реєнстском на хорусе»¹. Іван був уродженцем містечка Бориспіль Переяславського полку, народився в родині священника. Ймовірно, він почав навчатись у Києво-Могилянській академії, оскільки писав про себе: «обучень граммати Руськой, и лати(н)ского языка»². До того як очолити «співальню» Рафаїла Заборовського, Іван здобув професійний досвід співака та музиканта: з 1738 по 1742 рр. він перебував «в пѣвческо(м) званні при Его превосходите(л)ству Гдну Генералу Анищфу и кавалеру Румянцеву»³.

Граф Олександр Іванович Рум'янцев (1680–1749) був Головним командиром Правління гетьманського уряду з резиденцією у Глухові, а в 1737–1738 рр. виконував обов'язки Київського губернатора. Де саме Івана вполював впливовий сановник, невідомо: це могло статись як у музичній школі в Глухові, так і в Києві. Вкрай цікавим видається, що Іван Федорів присягав на вірність імператриці Єлизаветі Петрівні 1741 р. за кордоном — «въ турецькой области»⁴. На наш погляд, закордонна поїздка майбутнього реєнта «співальні» Рафаїла Заборовського була пов'язана саме з музикою. Відомо, що саме Олександр Іванович Рум'янцев очолював посольство до Константинополя (Стамбула) для укладення миру з Османською імперією після російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Разом з графом до Порту вирушив великий почт — зокрема його музиканти й співаки. В Константинополі Рум'янцев улаштував численні учти, бенкети та навіть бали (Майков, П. 1918, с. 460–477). Мандрівка Івана Федоріва до Османської імперії разом із графом може свідчити про його професійні таланти і приязне ставлення патрона.

Поява співака з капели Олександра Івановича Рум'янцева на чолі «співальні» Рафаїла Заборовського 1742 р. не випадкова. Існують свідчення про те, що архіпастир був близьким до родини графа. На це натякає його особисте листування з дружиною Олександра Івановича Марією — донькою графа Андрія Артамоновича Матвєєва.

Саме при дворі Олександра й Марії Рум'янцевих свого часу «обръталяся» вже згадувана Олена де Жанті, яка пізніше очолюватиме Вознесенсько-Флорівську обитель. 15 квітня 1740 р. Рафаїл Заборовський отримав

¹ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 138. Спр. 12. По доношенію Павла Федорова Реєнта, об определени в Киево-Софійский кафедральный монастырь в монашеский чин Реєнта Малороссийского Переяславского полка Павла Федорова, сына поповского. 12.02.1743. Арк. 2.

² ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 138. Спр. 12. По доношенію Павла Федорова Реєнта, об определени в Киево-Софійский кафедральный монастырь в монашеский чин Реєнта Малороссийского Переяславского полка Павла Федорова, сына поповского. 12.02.1743. Арк. 2.

³ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 138. Спр. 12. По доношенію Павла Федорова Реєнта, об определени в Киево-Софійский кафедральный монастырь в монашеский чин Реєнта Малороссийского Переяславского полка Павла Федорова, сына поповского. 12.02.1743. Арк. 2.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 138. Спр. 12. По доношенію Павла Федорова Реєнта, об определени в Киево-Софійский кафедральный монастырь в монашеский чин Реєнта Малороссийского Переяславского полка Павла Федорова, сына поповского. 12.02.1743. Арк. 2.

із Глухова листа від Марії Рум'янцевої. Вона писала Київському архієпископу про вдову Олену, яка живе при дворі графа й прагне постригтися в черниці¹. Губернаторова просила Рафаїла посприяти Олені в постригу й апелювала до близьких відносин архієпископа та її родини. До одного з листів вона навіть додала постскриптум у неформальному тоні: «*Р. С. Дѣти мои всѣ особливо Дашка покло(н) свои нижайшій Вишему Преос(в)ященству о(т)дають, за которихъ неоставленіе покорнѣише Вишему Преосвященству благодарствуютъ*»². Олександр Іванович і Марія Андріївна Рум'янцєви мали чотирьох дітей: Катерину, Дар'ю, Прасковью та Петра (майбутній граф Петро Олександрович Рум'янцев-Задунайський). «Дашка», про яку згадує в неформальному тоні Марія, це — Дар'я Олександрівна Рум'янцєва (в майбутньому — княгиня Трубецька), яка народилася близько 1730 р. На час написання листа Дар'я була 10-річною дівчинкою. Отже, Рафаїл Заборовський добре знав родину Рум'янцевих, їхніх маленьких дітей. Не виключено, що він бував удома в графа у Глухові, де й міг почути співи Івана Феодоріва.

Рафаїл Заборовський і його особисте сприйняття «мелосу»

Ми змалювали загальну картину життя хористів Софійського монастиря часів Рафаїла Заборовського. Натомість лишається відкритим питання його особистого ставлення як до церковних піснеспівів, так і до музики загалом. Розлога, узагальнювальна характеристика, котру Рафаїл дав церковним хористам як явищу, міститься в єдиному відомому на сьогодні тексті його проповіді.

Один із визначних діячів доби Просвітництва у Російській імперії Микола Новіков (1744–1818) влучно охарактеризував ораторський хист митрополита Рафаїла: «*Він вправлявся у написанні багатьох духовних книг, які зберігаються рукописними у бібліотеці тієї Академії; а також багато склав вельми добрих проповідей, з яких лише дві надруковані у Москві 1735 р. Зрештою твори його багатьма цінуються*» (Новіков, Н. 1772, с. 67). Наразі нам доступний тільки один повний текст проповіді Рафаїла Заборовського — «Слово», яке він виголосив 1729 р. в день обрізання Ісуса Христа, 1 січня, в Петропавлівському соборі Санкт-Петербурга в присутності малолітнього імператора Петра II (1727–1730). Текст цієї проповіді тодішнього Псковського єпископа Рафаїла віднайшов професор Київської духовної академії Никифор Іванович Щеголев (1825–1884) у збірці рукописів ректора Києво-Могилянської академії Іринєя Фальковського (1762–1823). Він опублікував його з коротким коментарем (Щеголев, Н. 1866, с. 125–150).

¹ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 379. Дело о пострижении вдовы майора Дежантовой в монахини. 1740. Арк. 1–2.

² ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 379. Дело о пострижении вдовы майора Дежантовой в монахини. 1740. Арк. 6.

«Слово» єпископа Рафаїла — це розлогий текст, який є яскравим зразком проповідницької майстерності доби бароко. Його наріжною темою стало тлумачення рядка з Євангелія від Луки: *«Коли ж виповнилися вісім день, щоб обрізати Його, то Ісусом назвали Його, як був ангел назвав, перше ніж Він в утробі зачався»* (Лк. 2:21). Очевидно, що детальний аналіз цієї проповіді Рафаїла Заборовського виходить за межі статті й заслуговує на окреме дослідження. В тексті святитель постає «багатоликим».

Структурно «Слово» Рафаїла складається з 29 окремих послань різним категоріям слухачів: імператору, цариці, воїнству, флоту, корабельникам, купецтву, церковним півчим, землеробам, багатіям, нужденним, сиротам, в'язням тощо. За сюжетом, усі вони отримують від Рафаїла окремий дар — ім'я Господа Ісуса Христа або Його символічне, алегоричне означення, близьке кожному конкретному адресату. *«Той, хто хоче бути щасливим, повинен мати на своєму серці ім'я Його написаним»*, — відзначає святитель Рафаїл мету «Слова». Варто наголосити, що цей принцип побудови проповіді трапляється в творчому спадку духовного наставника Рафаїла Заборовського — видатного проповідника свого часу Стефана Яворського (Самарин, Ю. 1844, с. 51–54).

Наведемо звернення єпископа Рафаїла до співаків: *«Пѣвчимъ церковнымъ даю пѣніе, о которомъ глаголетъ Псаломникъ: крепость моя и пѣніе мое Господь, бысть мнѣ во спасенне. Кто поетъ, сугубо молится. Но пойте, не яко бездушная гласъ вѣщающая, не яко сопѣль и гусли и мѣдъ звѣнящая и кимваль звяцаия, въ воздухъ глаголюще; но да будете вамъ въ пѣніи глас согласіемъ уму, по апостолу Павлу: вісною духомъ, вісною же и умом; и тако крѣпость и пѣніе Господь будете вамъ во спасенне»* (Щеголев, Н. 1866, с. 138).

Як бачимо, Рафаїл прирівнює церковний пісенспів до молитви: *«Кто поетъ, сугубо молится»*. Таке сприйняття пісенспівів у храмі було загальним. Климентій Зіновієв у вірші «Про крилошан церковних» писав: *«Милість, Боже, виявляй, хто на причитанні у церквах і взагалі в молитвах старанні...»* (Зіновієв, К. 2009, с. 215).

Втім, украй цікаво, що у «Слові» Рафаїл Заборовський апелює до слів апостола Павла, а також — до постаті найвідомішого музиканта Старого Заповіту, псалмоспівця Давида: *«крепость моя и пѣніе мое Господь»* (Псалом 117:14). Вважаємо, що саме образ Царя Давида вплинув на те як Рафаїл сприймав «мелос» особисто. Це виявилось не тільки в церковному, але й у світському житті тогочасного Києва.

Уречевленим доказом значущості образу псалмоспівця Давида для Рафаїла Заборовського є іконостас Софійського собору (Рис. 2). Так, виготовлені на його замовлення срібні Царські Врата, окрім традиційних образів чотирьох Євангелістів та Благовіщення, містять композицію «Древо Єссеєво»

Рис. 2. Іконостас Софійського собору, м. Київ

Рис. 3. Царські врата в іконостасі Софійського собору, м. Київ

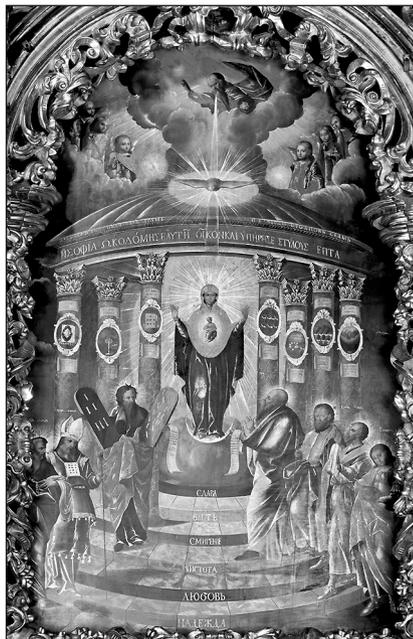

Рис. 4. Ікона «Софія-Премудрість Божя». Пер. пол. XVIII ст. Дерево, олія, позолота. Іконостас Софійського собору, м. Київ

Рис. 5. Образ царя Давида з арфою на іконі «Софія-Премудрість Божя» в іконостасі Софійського собору, м. Київ

Рис. 6. Образ «Софія-Премудрість Божя» на лицьовій стороні окладу «Євангелія Стефана Яворського» (1703). Музеї Християнської культури (Санкт-Петербург, комплекс «Спадщина» при Константино-Єленінському жіночому монастирі)

(Рис. 3). Панує в ній саме образ Царя Давида, розташований у нижній частині. Давид в образі псаломспівця є й на храмовій іконі Софійського собору, написаний у 1730–1740 рр. на замовлення Рафаїла (Рис. 4). Псаломспівець зображений на першій із семи сходинок, що ведуть до семистовпної ротонди — центрального образу ікони. Цар Давид тримає в руках Ковчег Заповіту, берло та музичний інструмент — арфу (Рис. 5). Ця ікона є найвідомішим зразком т. зв. «київського ізводу» образу Софія — Премудрість Божя. Вважаємо, що прототипом для її написання був оклад Євангелія (1703), котре подарував Софійському собору духовний наставник Рафаїла Заборовського — Стефан Яворський (Рис. 6). На жаль, у 1990-ті рр. це Євангеліє було вивезене з України за кордон: зараз воно зберігається в Музеї Християнської культури (Санкт-Петербург, комплекс «Спадщина» при Константино-Єленінському жіночому монастирі).

Як бачимо, на замовлення Рафаїла невідомий іконописець майже буквально «переніс» образ «Софія — Премудрість Божя» з окладу Євангелія на храмову ікону. Втім, він зробив суттєву правку: на іконі в руках Давида ми бачимо арфу, якої на окладі Євангелія не було. При-

Рис. 7. Образ «Софія-Премудрість Божа». Олійний живопис. XVIII ст.
Розписи Апостольського (Мазепинського) приділу Софійського собору, м. Київ

кметно, що ми не бачимо арфи в руках Царя Давида й на інших відомих образах «Софії — Премудрості Божої» XVIII ст., пов'язаних із Софійським собором: образі «Софія — Премудрість Божа» в олійних розписах Мазепинської капели Софійського собору, а також на палиці «Софія — Премудрість Божа» (Інв. № КПЛ — Т-1122), яка походить із ризниці Софійського монастиря, але зараз зберігається у фондах Національного заповідника «Софія Київська» (Рис. 7–8). В обох випадках у руках Царя Давида лише Ковчег Заповіту. Вважаємо, що поява арфи в руках Царя Давида на храмовій іконі Софійського собору могла бути продиктована бажанням її замовника — Рафаїла Заборовського, для котрого образ «псалмоспівця» був знаковим.

Понад те, в руках Давида — не просто арфа: іконописець мав на меті «зобразити» цілком конкретну пісню. Погляньмо на динамічну поставу Давида — лівою рукою (вказівним пальцем) він торкається, зрушує золотавий металевий ланцюг, який сковує його груди. Цей ланцюг символізує «ланцюги Шеолу» (царства мертвих відповідно до Старого Заповіту), про які співав Давид у найвідомішій пісні «Господь — моя скеля»: «Господь — моя скеля, моя твердиня, мій спаситель, мій Бог, моя скеля, до нього прибігаю! Мій щит і ріг мого спасіння, моя твердиня й моє прибіжище, мій

Рис. 8. Палиця «Софія Премудрість Божа». XVIII ст. Полотно, шовк, сухозлітка, синель, олія, шовкова нитка, торочки.

Фонди Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» (Інв. № КПЛ – Т-1122)

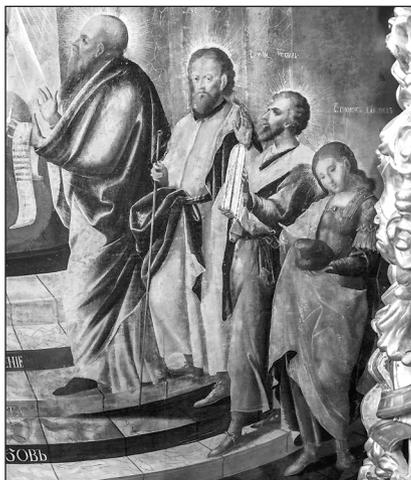

Рис. 9. Пророки Даниїл, Єзикїїл, Єремія та Ісайя на іконі «Софія-Премудрість Божа» в іконостасі Софійського собору, м. Київ

спаситель, що від напасти рятує мене. Закличу до всехвального Господа і визволюсь від ворогів моїх, бо оточили мене хвилі смерти, пекельні річки настрашили мене. Ланцюги Шеолу облутали мене, передо мною тене-та смерти...» (2 Книга Самуїлова 22:1-6).

Вибір саме цієї пісні Давида для її буквального «написання» на іконі «Софія — Премудрість Божа» не випадковий. Він пояснюється самим розташуванням Давида на першій сходинці разом із Даниїлом (Рис. 9). Давид співає про скелю, й саме уламок скелі бачимо в руках пророка Даниїла навпроти нього: у лівій руці Даниїл тримає кам'яну брилу, а правицею вимірює її, розвівши вказівний, великий пальці та мізинець. В образі пророка Даниїла на іконі змальовано біблійний сюжет про камінь, який відірвався від скелі й розбив істукана з золотою головою на глиняних ногах. Це наснилося вавилонському цареві Навуходносору. Пророк Даниїл розтлумачив царю сон, пояснивши, що постане царство Месії, яке зруйнує владу земних царів: «А за днів тих царів Небесний Бог поставить царство, що навіки не зруйнується, і те царство не буде віддане іншому народові. Воно потовче й покінчить усі ті царства, а само буде стояти навіки. Бо ти бачив, що з гори відірвався камінь сам, не руками, і потовк залізо, мідь, глину, срібло та золото. Великий Бог об'явив цареві те, що станеться потім. А сон цей певний і певна його розв'язка!» (Дан. 2:44–45). Вважається, що камінь, який відірвався від скелі у сні Навуходносора, символізує Ісуса Христа, а сама скеля — Богородицю.

Як бачимо, образи царя Давида і пророка Даниїла на іконі «Софія — Премудрість Божа» об'єднує тема скелі (каменю): про скелю співає Давид, Даниїл тримає в руках її уламок. Прикметно, що Давид і Даниїл зображені на першій сходинці, яка веде до семистовпної ротонди, й на яку буквально спирається вся іконографічна конструкція ікони. Перша сходинка до ротонди з написом «вера», на якій стоять Давид та Даниїл, також є нагадуванням про адресовані апостолові Петру слова Ісуса Христа про скелю: «*І кажу Я тобі, що Петро ти, і на скелі оцій побудую Я Церкву Свою, — і сили адові не переможуть її*» (Мат. 16:18). Уособленням скелі, на якій «побудована» вся іконографія ікони «Софія — Премудрість Божа» є цар Давид та пророк Даниїл і перша, синя сходинка, яка символізує віру.

Образ піснеспівця Давида є центральним у біблійному сприйнятті теми музики. Юний Давид грав на кінорі — давньоєврейському струнному інструменті, схожому на арфу. Його гра заспокоювала царя Ізраїля Саула та розслабляла його перед сном: «*І бувало, коли злий дух від Бога нападав на Саула, то Давид брав гусли, та й грав своєю рукою. І легшало Саулові, і ставало йому добре, і відступав від нього той злий дух*» (1 Книга Самуїлова 16:23). Вважаємо, що Київський митрополит Рафаїл вбачав мотивацію гри на музичних інструментах саме в старозаповітному розумінні — заради зняття зайвої напруги. Про це було прямо вказано в інструкції Рафаїла «*Leges Academicae Docentibus et Studentibus Observandae*» (7 жовтня 1734 р.), яка регламентувала життя спудеїв Києво-Могилянської академії: «*Ходити на видовища, де відбуваються гладіаторські, або кулачні бої між черню, навіть дивитися на них, а тим паче самим вступати у бійку, жодним чином не мають спудеї. Але, аби не залишатися завжди у напруженому стані, дозволяється у певні дні пограти на пристойних для спудея музичних інструментах, а також не заборонені й інші пристойні ігри на недовгий час, власне для відновлення бадьорості духу*» (Аскоченский, В. 1856, с. 107).

Висновки

«Співальня» архієпископа/митрополита Рафаїла Заборовського, до складу якої залежно від пори року входило від 8 до 12 хористів, наче «лакмусовий папірець» характеризує особливості життя Софійського монастиря на тлі інших київських обителей. З одного боку, статус кафедрального давав змогу легше долучати до «співальні» талановитих виконавців з-поза монастирських muriv: даби «*Церквѣ Божіей краситяся*» піснеспівами. З іншого боку, обумовлена віковими особливостями швидкоплинність «кар'єри» хористів, посилювалася фактором їхнього прагнення набути суб'єктності — отримати священницький сан та парафію, або інше, статусніше служіння. Поруч із митрополитом втілити у життя цю стратегію було легше ніж у будь-якому іншому монастирі.

Разом із тим, на організацію життя «співальні» помітно впливав сам влади́ка Рафаїл — тонкий поціновувач мистецтва. По-перше, він міг залуча-

ти здібних регентів для керівництва архієрейським хором, використовуючи не тільки свою владу в церковному середовищі, а й авторитет у світських колах можновладців. А, по-друге, архієрейський хор Софійського монастиря став ще однією «ниточкою», яка міцно пов'язувала кафедральну обитель з Києво-Могилянською академією — улюбленим чадом владики та джерелом співочих талантів. Ці чинники обумовили перетворення архієрейського хору Софійського монастиря на один з найкращих у Києві, який навіть «гастролював» слідом за архіпастирем. Рафаїл ніби возив софійський «мелос» за собою. «Дбав, щоб була ефектна літургія», — як писав про Рафаїла поет Микола Зеров у присвяченій Брамі Заборовського поезії 1930 р. (Зеров, М. 1966, с. 35).

Загалом, важко було очікувати від Рафаїла іншого сприйняття церковних піснеспівів ніж у загальноцерковному контексті: спів у храмі дорівнював молитві. Втім, приймаючи існування «мелосу» в позацерковному (особистому) житті пастви, Рафаїл Заборовський висловив цікаву думку. Апелюючи до історії «псалмопівця» Царя Давида владика потрактував музику як богоугодний засіб для зняття напруги. Нині Рафаїлове сприйняття «мелосу» можна буквально бачити в пам'ятках золотарства та іконопису в іконостасі Софійського собору.

Аскоченский, В. И. 1856. Киев с древнейшем его училищем и Академиею. Ч. II. Киев: Университетская типография. С. 107.

Владимирский-Буданов, М. Ф. 1888. Население города Киева в 1742. *Киевская старина*. Год VII. Т. XXI. Апрель, май и июнь. С. 1–10.

Добрынин, Г. И. 1871. Истинное повествование или Жизнь Гавриила Добрынина, им самим написанная. 1752–1827 гг. *Русская старина*. Т. 2. № 3. С. 268–269.

Зеров, М. К. 1966. *Вибране*. Київ: Дніпро. С. 35.

Зіновіїв, Климентій. 2009. ЗОЛОТЕ ЧЕРЕСЛО: книга народних ремесел, звичаїв та побуту в Україні, писана Климентієм Зіновієвим, поетом кінця XVII — початку XVIII ст. / Упоряд. В. Шевчук, О. Шугай; пер. з давньоукр. О. Шугая; вступ. ст. і приміт. В. Шевчука. Київ: Мистецтво. С. 214–215.

Іаков Воронковський (1726–1774). 2021. Історія Софійської кафедри, монастирів, Київської Академії та біографії Київських митрополитів / упоряд. та автор передм. В. І. Ульяновський. Київ: АртЕк, 2021. С. 84–89.

Комарова, І. 1971. Музика Сковороди? (Про композиторську діяльність Г. С. Сковороди. Дослідження музикознавця). *Літературна Україна*. № 91 (2391). 19 листопада. С. 2.

Кузьминський, І. Ю. 2018. Музична культура й освіта у Києво-Могилянській академії. *Київська Академія*. Вип. 15. С. 11–60.

Майков, П. М. 1918. Румянцов, Александр Иванович. *Русский биографический словарь А. А. Половцова*. Т. 17 (Романова — Рясковский). Петроград: Типография акционерного общества «Кадима». С. 460–477.

Махновець, Л. Є. 1972. Григорій Сковорода. Біографія. Київ: Наукова думка, 1972. С. 106–110.

Мищик, Ю. А. 2016. З документації Київського митрополита Рафаїла Заборовського. *Труди Київської Духовної Академії*. № 16. С. 216–224.

Нетудохаткін, І. А. 2015. «Дворецький» та лакейська служба Софійського архієрейського дому у сер. XVIII ст. *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. Матеріали Тринадцяті Міжнародної наукової конференції (27–29 травня 2015 р.)*. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. С. 176–179.

Нетудохаткін, І. А. 2015. До «портрету» архієпископа Київського і Галицького Рафаїла Заборовського (побутові аспекти життя архіпастиря у 1730-ті рр.). *Труди Київської Духовної Академії*. № 23. С. 265–282.

Нетудохаткін, І. А. 2023. Серце, що палає: Святитель Рафаїл Заборовський (1676–1747). Київ: Горобець. С. 45–73.

Нечуй-Левицький, І. С. 1875. На Кожум'яках: Комедія в п'яти діях. Київ: Типографія М. П. Фрица. С. 31.

Новиков, Н. И. 1772. Опыт исторического словаря о российских писателях. Из разных печатных и рукописных книг, сообщенных известий и словесных преданий. Санкт-Петербург: Типография Академии наук. С. 67.

Орловский, П. (свящ.). 1908. Сказание о блаженном Рафаиле, митрополите Киевском. *Труды Киевской духовной академии*. № 6. С. 233–255. № 7/8. С. 457–487.

Паїсій Величковський (преп.). 2016. «Повість про святий собор» та маловідомі листи / упоряд., передм., комент. С. В. Шумила. Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви. С. 125.

Посохова, Л. Ю. 2014. Українські півчї в придворній капелї першої половини XVIII ст.: принципи рекрутування та ротациї. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Історія*. Вип. 48 (№ 117). С. 112–121.

Прокоп'юк, О. Б. 2006. Вихованці Києво-Могилянської академії в канцелярії Київської духовної консисторії. *Київська Академія*. Вип. 2–3. С. 147–163.

Самарин, Ю. Ф. 1844. Стефан Яворский и Феофан Прокопович как проповедники. Москва: Университетская типография. С. 51–54.

Ульяновский В. И. 2020. Жизнь, деяния и смерть Киевского митрополита Рафаила Заборовского: сюжеты и символы сакрального и обіденного. *Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної*. Київ: НБУВ. С. 245–316.

Ульяновський, В. І. 2025. *Рафаїл: сюжети і символи життя, днянь, смерті й прославлення*. Київ: АртЕк. С. 330, 372–328, 351–352, 463–464, 585.

Ушкалов, Л. В. 2017. Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди. Вид. 2-е. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА. С. 96–97.

Харлампович, К. В. 1914. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань: Издание книжного магазина М. А. Голубева. Т. 1. С. 824–830.

Хижняк, З. І. 1970. Києво-Могилянська академія. Київ: Видавництво Київського університету. С. 115.

Шпитальов, Г. 2011. Дніпровська війська флотилія (1737–1739). *Чорноморська минушина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України*: зб. наук. праць. Вип. 6. Одеса. С. 14–37.

Шуміліна, О. А. 2008. Партеcні концерти Германа Левицького та інших. *Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки*. Вип. 1 (10). С. 147–151.

Щеголев, Н. И. 1866. Слово в день обрезания Господа нашего Иисуса Христа, проповеданное Святейшего Правительствующего Синода членом преосв. Рафаилом Заборовским, еп. Псковским и Нарвским, в Петропавловском соборе в С.-Петербурге 1729 г. 1 января. *Труды Киевской духовной академии*. № 1. С. 125–150.

Яременко, М. В. 2007. *Київське чернецтво XVIII ст.* Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». С. 93–95.

- Askochenskij, V. I. 1856. *Kiev s drevnejshem ego uchilishchem i Akademiiyu*. Ch. II. Kiev: Universitetskaya tipografiya. S. 107. [In Russian].
- Vladimirskij-Budanov, M. F. 1888. Nасelenie goroda Kieva v 1742. *Kievskaya starina*. God VII. T. XXI. April', maj i iyun'. S. 1–10. [In Russian].
- Dobrynin, G. I. 1871. Istinnoe povestvovanie ili Zhizn' Gavriila Dobrynina, im samim napisannaya. 1752–1827 gg. *Russkaya starina*. T. 2. № 3. S. 268–269. [In Russian].
- Zerov, M. K. 1966. Vybrane. Kyiv: Dnipro. S. 35. [In Ukrainian].
- Zinoviiv, Klymentiy. 2009. ZOLOTE ChERESLO: knyha narodnykh remesel, zvychayiv ta pobutu v Ukraini, pysana Klymentiyem Zinoviievym, poetom kintsya XVII — pochatku XVIII st. Uporyad. V. Shevchuk, O. Shuhay; per. z davn'oukr. O. Shuhaya; vstup. st. i prymit. V. Shevchuka. Kyiv: Mystetstvo. S. 214–215. [In Ukrainian].
- Iakov Voronkovs'kyi (1726–1774). 2021. Istoriya Sofiys'koyi kafedry, monastyriv, Kyiivs'koyi Akademiiyi ta biohrafiyi Kyiivs'kykh mytropolytiv / uporyad. ta avtor peredm. V. I. Ul'yanovs'kyi. Kyiv: ArtEk, 2021. S. 84–89. [In Ukrainian].
- Komarova, I. 1971. Muzyka Skovorody? (Pro kompozytors'ku diyal'nist' H. S. Skovorody. Doslidzhennya muzykoznavtsya). *Literaturna Ukrayina*. № 91 (2391). 19 lystopada. S. 2. [In Ukrainian].
- Kuz'myns'kyi I. Yu. 2018. Muzychna kul'tura y osvita u Kyievo-Mohylyans'kiy akademii. *Kyiivs'ka Akademiya*. Vyp. 15. S. 11–60. [In Ukrainian].
- Majkov, P. M. 1918. Rummyancov, Aleksandr Ivanovich. *Russkij biograficheskij slovar' A. A. Polovcova*. T. 17 (*Romanova — Rjasovskij*). Petrograd: Tipografiya akcionernogo obshchestva «Kadima». S. 460–477. [In Russian].
- Makhnovets', L. Ye. 1972. Hryhoriy Skovoroda. Biohrafiya. Kyiv: Naukova dumka, 1972. S. 106–110. [In Ukrainian].
- Mytsyk, Yu. A. 2016. Z dokumentatsiyi Kyiivs'koho mytropolyta Rafayila Zaborovs'koho. *Trudy Kyiivs'koyi Dukhovnoyi Akademiiyi*. № 16. S. 216–224. [In Ukrainian].
- Netudykhatkin, I. A. 2015. «Dvoret's'kyi» ta lakeys'ka sluzhba Sofiys'koho arkhiiereys'koho domu u ser. XVIII st. *Tserkva — nauka — suspil'stvo: pytan'nyya vzayemodiyi. Materialy Trynadtsyatoyi Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi (27–29 travnya 2015 r.). Natsional'nyy Kyievo-Pechers'kyi istoryko-kul'turnyy zapovidnyk*. S. 176–179. [In Ukrainian].
- Netudykhatkin, I. A. 2015. Do «portretu» arkhiiyepyskopa Kyiivs'koho i Halyts'koho Rafayila Zaborovs'koho (pobutovi aspekty zhyttya arkhiepastyrya u 1730-ti rr.). *Trudy Kyiivs'koyi Dukhovnoyi Akademiiyi*. № 23. S. 265–282. [In Ukrainian].
- Netudykhatkin, I. A. 2023. Sertse, shcho palaye: Svyatitel' Rafayil Zaborovs'kyi (1676–1747). Kyiv: Horobets'. S. 45–73. [In Ukrainian].
- Hechuy-Levyts'kyi, I. S. 1875. Ha Kozhum'yakakh: Komediya v p'yaty diyakh. Kyiv: Typohrafiya M. P. Frytsa. S. 31. [In Ukrainian].
- Novikov, N. I. 1772. Opyt istoricheskogo slovarya o rossijskikh pisatelyah. Iz raznyh pechatnyh i rukopisnyh knig, soobshchennyh izvestij i slovesnyh predanij. Sankt-Peterburg: Tipografiya Akademii nauk. S. 67. [In Russian].
- Orlovskij, P. (svyashch.). 1908. Skazanie o blazhennom Rafaile, mitropolite Kievskom. *Trudy Kievskoj duhovnoj akademii*. № 6. S. 233–255. № 7/8. S. 457–487. [In Russian].
- Payisyy Velychkovs'kyi (prep.). 2016. «Povist' pro svyatyy sobor» ta malovidovi lysty / uporyad., peredm., koment. S. V. Shumyla. Kyiv: Vydavnychyy viddil Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Tserkvy. S. 125. [In Ukrainian].
- Posokhova, L. Yu. 2014. Ukrayins'ki pivchi v prydvorniyi kapeli pershoyi polovyny XVIII st.: pryntsyppy rekrutuvannya ta rotatsiyi. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina*. Istoriya. Vyp. 48 (№ 117). S. 112–121. [In Ukrainian].

Prokop'yuk, O. B. 2006. Vykhovantsi Kyyevo-Mohylyans'koyi akademiyi v kantselyariyi Kyyvivs'koyi dukhovnoyi konsystoriyi. *Kyyivs'ka Akademiya*. Vyp. 2–3. S. 147–163. [In Ukrainian]. Samarin, Yu. F. 1844. Stefan Yavorskij i Feofan Prokopovich kak propovedniki. Moskva: Universitetskaya tipografiya. S. 51–54. [In Russian].

Ul'yanovskij, V. I. 2020. Zhizn', deyaniya i smert' Kievskogo mitropolita Rafaila Zaborovskogo: syuzhety i simvoly sakral'nogo i obidennogo. *Zhyttya v nautsi. Studiyi na poshanu Lyubovi Dubrovinoyi*. Kyiv: NBUV. S. 245–316. [In Russian].

Ul'yanovs'kyi, V. I. 2025. Rafayil: syuzhety i symvoly zhyttya, diyan', smerti y proslavlennya. Kyiv: ArtEk. S. 330, 372–328, 351–352, 463–464, 585. [In Ukrainian].

Ushkalov, L. V. 2017. Lovytva nevlovnogo ptakha: zhyttya Hryhoriya Skovorody. Vyd. 2-e. Kyiv: DUKH I LITERA. S. 96–97. [In Ukrainian].

Harlampovich K. V. 1914. Malorossijskoe vliyanie na velikorusskuyu cerkovnyuyu zhizn'. Kazan': Izdanie knizhnogo magazina M. A. Golubeva. T. 1. S. 824–830. [In Russian].

Khyzhnyak, Z. I. 1970. Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya. Kyiv: Vydavnytstvo Kyyvivs'koho universytetu. S. 115. [In Ukrainian].

Shpytal'ov, H. 2011. Dniprovsk'ka viys'kova flotyliya (1737–1739). Chornomors'ka mynushyna. *Zapysky viddilu istoriyi kozatstva na Pivdni Ukrayiny Naukovo-doslidnoho instytutu kozatstva Instytutu istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny*: zb. nauk. prats'. Vyp. 6. Odesa. S. 14–37. [In Ukrainian].

Shumilina, O. A. 2008. Partesni kontserty Hermana Levyts'koho ta inshykh. *Aktual'ni problemy mystets'koyi praktyky i mystetstvoznavchoyi nauky*. Kyiv: Muzychna Ukrayina. Vyp. 1 (10). S. 147–151. [In Ukrainian].

Shchegolev, N. I. 1866. Slovo v den' obrezaniya Gospoda nashego Iisusa Hrista, propovedannoe Svyatejshego Pravitel'stvuyushchego Sinoda chlenom preosv. Rafailom Zaborovskim, ep. Pskovskim i Narvskim, v Petropavlovskom sobore v S.-Peterburge 1729 g. 1 yanvarya. *Trudy Kievskoj duhovnoj akademii*. № 1. S. 125–150. [In Russian].

Yaremenko, M. V. 2007. Kyyvivs'ke chernetstvo XVIII st. Kyiv: Vydavnychy dim «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya». S. 93–95. [In Ukrainian].